

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.11>**І. К. Чанчиков**аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АНАЛІЗ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

У статті аналізується життєстійкість в аспекті системного підходу. Саму ідею системного підходу почав розвивати вчений Л.Ф. Берталанфі. Першим у психології системний підхід почав розглядати Б.Ф. Ломов. Далі радянські психологи М.С. Роговін, В.А. Ганзен детальніше пояснювали системний підхід і виділяли основні принципи системного підходу у психології. Поняття життєстійкості розробив американський психолог Сальватор Мадді у 1980х роках. У життєстійкості він виділив три складники: включеність, контроль та прийняття ризику. Життєстійкість також можна розглядати як систему, оскільки кожний її складник функціонує і розвивається сам по собі, майже незалежно один від одного. Тому для кращого пояснення життєстійкості можна звернутися до ще одної системної теорії – теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна. Вона має три рівні: індивідуальні властивості організму, індивідуальні психічні властивості і соціально-психологічні індивідуальні властивості. Ці три рівні співвідносяться із трьома компонентами життєстійкості, і на кожному рівні інтегральної індивідуальності життєстійкість буде проявлятися по-різному, залежно від домінуючого компонента на цьому рівні. На рівні індивідуальних властивостей організму – це включеність, яка проявляється у типі темпераменту, емоційному фоні, в якому діє людина. Це забезпечує відчуття залученості у діяльність. На рівні індивідуальних психічних властивостей – це контроль, і тут важливу роль відіграє воля як психічний процес, вольові якості, самоконтроль. На рівні соціально-психологічних індивідуальних властивостей – це прийняття ризику. Це більше екзистенційне, ціннісне утворення, формування якого залежить від багатьох факторів, в тому числі від формування попередніх двох рівнів. Загалом, співставивши дві системи, ми переконалися, що життєстійкість має всі ознаки системи, як і теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна: ієрархічність, каузальні зв'язки на кожному рівні, телеологічна детермінація, яка і пов'язує усі рівні і компоненти, а також поліморфізм. Цей аналіз допомагає краще зрозуміти життєстійкість, більш якісно провести її дослідження і підібрати тренінгові вправи для її тренування.

Ключові слова: темперамент, характер, риси особистості, духовність, теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Постановка проблеми. Сьогодні життєстійкість є важливою проблемою, яку вивчають багато дослідників. Основні дослідження стосуються структури життєстійкості та її зв'язку з іншими аспектами психіки. На цей час проблема життєстійкості розглядається з точки зору декількох підходів вказаного явища: системний, психоаналітичний, діяльнісний. Ці підходи мають як спільні, так і відмінні риси. Проте нас цікавить саме рівневість розвитку життєстійкості, яка розглядається у системному підході: вибір рівнів, ієрархія, співвідношення компонентів і рівнів життєстійкості. У цій статті проаналізовано життєстійкість у різних аспектах її прояву.

Мета статті – здійснити системний аналіз структури життєстійкості, розробити теоретичну модель емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Ідея системного підходу, тобто ідея аналізу усіх відкритих утворень, які самоорганізуються і саморозвиваються як системи, обговорюється уже півстоліття, починаючи із робіт Л.Ф. Берталанфі [1]. В психології вважається, що системний підхід є обов'язковим, тому дослідники майже завжди декларують його використання.

Вперше використання системного підходу в психології став обговорювати Б.Ф. Ломов [2; 3]. В подальшому його ідеї отримали розвиток в працях його послідовників. На думку Б.Ф. Ломова, системний підхід припускає: 1) багатовимірність утворення, 2) його багаторівневості і ієрархічності, 3) багатовимірну класифікацію його властивостей, 4) визнання його полідетермінованості, 5) вивчення взятого утворення в його розвитку.

М.С. Роговін [4] виділив чотири принципи системного підходу:

1. Кожна розглянута система має ознаки цілісності, тобто у неї є якісно нові властивості, які не зводяться до суми її частин.

2. Система (її будова) детермінована своєю функцією, яку називають системоутворюючою. Цей принцип є головним для функціональних підходів, тобто системний підхід включає в себе функціональний.

3. Система знаходиться в інформаційній і енергетичній взаємодії з середовищем. Тобто інформаційно-енергетичний підхід також включається в системний підхід.

4. Будь-яка система знаходиться в процесі розвитку. Тому генетичний підхід також повинен бути включений до системного підходу.

В.А. Ганзен розглянув опис системних моделей і виділив три види системного підходу: комплексний, структурний і цілісний [5]. Таким чином, була запропонована ідея повноти під час використання системного підходу у різних теоріях. Опис системи, на думку В.А. Ганзена, повинен включати: 1) склад її елементів, 2) структури або підсистеми, які утворюють ці елементи, 3) функції системи та її елементів, 4) інтегральні властивості системи, 5) системотвірні фактори, 6) зв'язки із середовищем.

Термін «життєстійкість» ввели психологи Сюзен Кобейса и Сальваторе Мадді у 1980-х роках у своїх роботах. У зарубіжній літературі уведений ними термін називається "hardiness", Д.О. Леонтьєв запропонував перекласти його як життєстійкість. Теорія С. Мадді виникла у зв'язку з розробкою проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. Ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються й інтегруються в рамках розробленої ученим концепції. Через поглиблення компонентів «включеність», «контроль» і «виклик» (прийняття виклику життя), позначених як "hardiness", людина може розвиватися, збагачувати свій потенціал і долати стреси, що зустрічаються на її життєвому шляху.

Компоненти життєстійкості мають свою структуру та ієрархію, і ці компоненти розвиваються автономно, окремо один від одного. Це не виключає їх зв'язку один з одним і того, що в загальному вони об'єднуються в одну структуру – індивідуальність людини. Розглядаючи системність життєстійкості С. Мадді, можна звернутися до теорії інтегральної індивідуальності та співставити їх зі структурою інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна

Вчення про інтегральну індивідуальність являє собою варіант цілісного підходу до людини з позицій принципів загальної теорії систем. У цій теорії реалізовані насамперед такі фундаментальні системні ідеї: про структурні рівні, телеологічну детермінацію і поліморфізм.

В.С. Мерлін [6] розробляв свою теорію, представляючи індивідуальність як систему й інтегральність в контексті її ієрархії, під кутом зору поліморфних зв'язків між її різнорівневими властивостями, встановлюючи вплив на них опосередкованих ланок. Теорія інтегральної індивідуальності розвивалася і по інших лініях, наприклад, з опорою на поняття метаіндивідуальності і інтраіндивідуальності, стилів і онтогенезу інтегральної індивідуальності.

В.С. Мерлін виділяв в якості ієрархічних рівнів інтегральної індивідуальності кілька систем індивідуальних властивостей і їх підсистеми:

– систему індивідуальних властивостей організму, її підсистемами є: а) біохімічні, б) загальносоматичні, в) нейродинамічні властивості;

– систему індивідуальних психічних властивостей організму, підсистемами якої виступають: а) психодинамічні властивості, б) психічні властивості особистості;

– систему соціально-психологічних індивідуальних властивостей; до її підсистем належать соціальні ролі: а) в соціальній групі, б) в соціально-історичних спільнотах [6].

Своєрідність цієї теорії полягає в тому, що її базисом слугують принципи загальної теорії систем. Насамперед у вченні В.С. Мерліна реалізовані фундаментальні системні ідеї про структурні рівні, телеологічну детермінацію і поліморфізм.

Ідея ієрархії передбачає, що інтегральна індивідуальність складається з різних рівнів, які підпорядковуються різним класам закономірностей. Зв'язки однорівневих індивідуальних властивостей схильні до дії каузальних законів, міжрівневі індивідуальні властивості – до дії телеологічних законів. Якщо каузальний тип детермінації диференціює індивідуальність на окремі рівні, то телеологічний тип детермінації забезпечує їх інтеграцію.

У теорії В.С. Мерліна уявлення про багатозначні зв'язки розробляються в структурному ключі, є одним з критеріїв розрізнення рівнів інтегральної індивідуальності і описують, яким саме чином різні рівні співвідносяться між собою [7]. Своєрідність власне багатозначних зв'язків полягає в таких ознаках:

1. Багатозначні зв'язки виникають між індивідуальними властивостями різних рівнів II.

2. Ці зв'язки мають ймовірнісний і закономірний, а не випадковий характер.

3. Є рівна ймовірність зв'язку властивості рівня А з однією, іншою або третьою властивістю рівня Б. І навпаки, існує рівна ймовірність зв'язку властивості рівня Б з однією, іншою або третьою властивістю рівня А.

4. Якщо порівнювати різнорівневі зв'язки з однорівневими зв'язками за критерієм імовірності, то перші є рівноймовірними, а другі – різноймовірними, хоча і ті, і інші є статистично значущими і достовірними.

5. Рівна ймовірність зв'язків властивостей різних рівнів призводить до нетривіальних наслідків:

а) різнорівневі властивості інтегральної індивідуальності не вписуються в каузальні відносини, а рівні інтегральної індивідуальності співвідносні як причини і наслідки;

б) одні рівні інтегральної індивідуальності не зводяться до інших рівнів II, і одні не виводяться з інших;

в) кожен рівень інтегральної індивідуальності має відносну автономність і в той же час відкритий для взаємин з іншими рівнями II;

г) багатозначні зв'язки є мінливими і гнучкими, тому їх можна піддавати перетворенням, наприклад через стилі людини [7].

Якщо розглядати життєстійкість на рівні індивідуальних властивостей організму, то сюди можна віднести стійкість організму до різних температур та пошкоджень і особливості темпераменту. О.І. Даниленко, І.В. Алексеєва у своєму дослідженні з'ясували, що загальна активність (комунікативна, інтелектуальна і психомоторна) мають пряму кореляцію з життєстійкістю, а показники емоційності – обернену кореляцію із трьома компонентами життєстійкості [8].

Щодо індивідуальних психічних властивостей організму, то це такі психічні властивості, які допомагають долати стресові ситуації: активність, гнучкість, вольові зусилля, уважність, позитивний емоційний фон. У роботах К. Пітерсона, Н.-С. Парк, Н. Поула, У. Дандреа і М. Селігмана досліджувався взаємозв'язок між чеснотами і посттравматичним відновленням за допомогою порівняння 1 739 вибірок випробуваних з різних країн [11]. На відміну від теоретично обґрунтованої структури з шістьма факторами, була визначена емпірична п'ятифакторна структура чеснот, що включає міжособистісні властивості, стійкість, когнітивність, трансцендентність і помірність. Ці п'ять чеснот істотно і позитивно пов'язані з посттравматичним відновленням [11].

На рівні соціально-психологічних індивідуальних властивостей до життєстійкості можна віднести цінності і риси характеру, духовність. Про роль вищих цінностей і духовності як фактору життєстійкості говорять багато авторів. М.П. Гурьянова розглядає проблеми виховання життєздатності в умовах дисгармонійного соціуму і відмічає, що особлива роль у цьому вихованні належить духовності, здатності розуміти іншого, проявляти співчуття і милосердя [9]. Д.Н. Денисова, розглядаючи проблеми вихованців дитячих будинків (агресія, тривожність, несформованість емоційної сфери, невротичні реакції, порушення уявлення про світ), стверджує, що сьогодні стає важливим виховання сильного морального імунітету, духовних цінностей. На її думку, духовно-моральне становлення особистості є фактором розвитку супротиву негативній соціальній середі [10].

Компоненти життєстійкості можна віднести до різних рівнів прояву психіки. Як і самі рівні психіки за В.С. Мерліном, компоненти життєстійкості мають свої каузальні зв'язки і в загальному об'єднуються в структуру життєстійкості на основі телеологічного зв'язку.

Залученість відповідає рівню індивідуальних властивостей за теорією інтегральної індивідуальності. Залучена у ситуацію людина відчуває позитивні емоції: задоволеність, інтерес. Залученість залежить від нейродинамічних особливостей нервової системи людини: сила нервової системи – це

її здатність витримувати сильне і тривале навантаження, характеризується витривалістю і працездатністю нервових клітин; врівноваженість визначає баланс між процесами гальмування і збудження; рухливість як показник швидкості зміни процесів збудження і гальмування забезпечує пристосування індивіда до різних і несподіваних змін середовища.

Контроль відповідає вольовій сфері особистості. Через волю здійснюється контроль над внутрішньою і зовнішньою діяльністю особистості. В теорії С. Мадді контроль означає відчуття можливості самому вибирати свою діяльність, своє відношення, можливість діяти навіть якщо за цими діями не буде успіху.

Прийняття ризику можна віднести до вищої сфери особистості – соціально-психологічних індивідуальних властивостей. Це певні переконання та цінності, які допомагають приймати різні події. Прийняття ризику, прийняття нового досвіду. Неважливо, яким буде новий досвід – позитивним або негативним, людина в будь-якому разі вважає отримані знання важливими, такими, що можна застосувати в подальшому житті, і такими, що представляють собою певну цінність.

Ці життєстійкі твердження формуються на своїх рівнях, і тренування кожного рівня допомагає розвинути ці компоненти загальної життєстійкості, яка буде проявлятися в оцінці ситуації. Завдяки готовності активно діяти і впевненості в можливості впливати на ситуацію вона сприймається як менш травматична. З іншого боку, життєстійкість сприяє активному подоланню проблем і труднощів. Вона стимулює турботу про власне здоров'я і благополуччя (наприклад, щоденні фізичні вправи, дотримання правильного харчування), внаслідок чого напруга і стрес, які відчуваються людиною, не переростають у хронічні та не призводять до психосоматичних захворювань.

Висновки. У загальному вигляді теорія інтегральної індивідуальності розглядає людину як велику систему, яка складається з ієрархічної сукупності, різнорівневих підсистем, що співіснують автономно, однак багатозначно (поліморфно) пов'язаних між собою. Ієрархічний спосіб організації, єдність інтеграції та диференціації, телеологічний і каузальний типи детермінації, гнучкість багатозначних (поліморфних) зв'язків – такими є головні особливості погляду на людину в цій теорії.

Проаналізувавши компоненти життєстійкості, можна дійти висновку, що життєстійкість є системою з певною ієрархією, де залученість належить до базового рівня індивідуальних властивостей, контроль – до індивідуальних психічних властивостей, а прийняття ризику відповідає рівню інтегральної індивідуальності.

Література:

1. Берталянфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов / Общая редакция и Вступительная статья В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина. Москва : «Прогресс», 1969. стр. 23–82.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи. Москва : Наука, 1984. 444 стр.
3. Ломов Б.Ф. В системном подходе в психологии. Вопросы психологии, 1975, N 2. с. 31–45.
4. Роговин М.С. Структурноуровневые теории в психологии: Методологические основы. Ярославль : ЯрГУ, 1977. 79 с.
5. Ганзе В.А. Системные описания в психологии. Ленинград : ЛГУ, 1984, 174 с.
6. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва : Педагогика, 1986.
7. Вяткин Б.А. Лекции по психологии интегральной индивидуальности, 2-е изд., перераб. и доп. Москва ; Воронеж : Московский психолого-социальный институт ; Модек, 2007.
8. Даниленко О.И., Алексеева И.В. Исследование связи компонентов жизнестойкости и свойств темперамента. *Вестник СПбГУ*. Сер. 12. 2011. Вып. 1.
9. Гурьянова М.П. Воспитание жинеспособности личности в условиях дисгармоничного социума. *Педагогика*. 2004. № 1. с. 13–18.
10. Денисова Д.Н. Духовно нравственное становление воспитанников детских домов как фактор, способствующий формированию сопротивления негативным воздействиям социальной среды. *Травматизм, психологическая безопасность, сопротивляемость и культура* : материалы международной конференции / под. ред. В.В. Латышина. Челябинск, 2007. Ч. 1., с. 147–151.
11. Bonanno G. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*. 2004. № 59 (1). P. 8–20.

Chanchykov I. K. Analysis of the hardiness of the personality: a systematic approach

The article analyzes the resilience of the system approach. The very idea of a systematic approach was developed by scientist L.F. Bertalanffy. The first in psychology systematic approach began to consider B.F. Lomov. Further, Soviet psychologists, M.S. Rogovin, V.A. Hanzen, explained the systematic approach in more detail and outlined the basic principles of the systematic approach in psychology. The notion of resilience was developed by American psychologist Salvatore Maddy in the 1980s. In sustainability, he identified three components: inclusion, control, and risk taking. Viability can also be seen as a system, as each of its components, functions and develops on its own, almost independently of one another. Therefore, for a better explanation of vitality, one can turn to another system theory – the theory of integral personality V.S. Merlin. It has three levels: the individual properties of the organism, the individual mental properties and the socio-psychological individual properties. These three levels correlate with the three components of vitality, and at each level of integral individuality, vitality will manifest itself differently, depending on the dominant component at that level. At the level of individual properties of the organism, this involvement is manifested in the type of temperament, the emotional background in which the person acts. It provides a sense of involvement in the activity. At the level of individual mental properties, it is control, and here the will plays an important role: will as a mental process, volitional qualities, self-control. At the level of social and psychological individual traits is risk acceptance. It is a more existential, value formation, the formation of which depends on many factors, including the formation of the previous two levels. Combining the two systems in general, we are convinced that sustainability has all the hallmarks of the system, as well as the theory of integral personality of VS Merlin: hierarchy, causal connections at each level, teleological determination in general, which connects all levels and components, as well as polymorphism. This analysis helps to better understand life sustainability, to carry out its research more qualitatively and to select training exercises for its training.

Key words: temperament, character, personality traits, spirituality, theory of integral personality of V.S. Merlin.